साधुः। तादृक् मुष्टिर्यस्य।) विषमुष्टिक्षुपः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विषमुष्टिशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः॥)

क्षुब्धः, पुं, (क्षुभ् + "क्षुब्धस्यान्तध्वान्तलग्नेति"। ७। २। १८। इति निपातनात् साधुः।) मन्थानदण्डः। इति हेमचन्द्रः॥ षोड़शरतिबन्धान्तर्गतैकादशबन्धः। यथा,—

"पार्श्वोपरि पदौ कृत्वा योनौ लिङ्गेन ताड़येत्।
बाहुभ्यां धारणं गाढ़ं बन्धो वै क्षुब्धसंज्ञकः"॥

इति रतिमञ्जरी॥ क्षोभविशिष्टे त्रि॥

क्षुभ, ल्ट ङ सञ्चलने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्। ल्टदित्।) ल्ट, अक्षुभत्। ङ, क्षोभते नानुजीविषु। इति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

क्षुभ, य ग सञ्चलने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-क्र्यां च-परं-अकं-सेट्।) य, क्षुभ्यति रिपुष्वेवेति हलायुधः। ग, क्षुभ्नाति चुक्षोभ। इति दुर्गादासः॥

क्षुभः, पुं, (क्षुभ् + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः"। ३। १। १३५। इति कः।) प्रवर्त्तकः। यथा,—

"ये च तेऽनुचराः सर्व्वे पादोपान्तं समाश्रिताः।
माठरारुणदण्डाद्यास्तांस्तान् वन्देऽशनिक्षुभान्"॥

इति महाभारते। ३। ३। ६८॥ "अशनिक्षुभान् विद्युदशन्यादिप्रवर्त्तकान्"। इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥

क्षुभा, स्त्री, (क्षुभ + स्त्रियां टाप्।) निग्रहानुग्रहकर्त्री देवता। यथा, महाभारते ३। ३। ६९।

"क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्या भूतमातरः।
ताश्च सर्व्वा नमस्यामि पान्तु मां शरणागतम्"॥

"क्षुभा सैन्यौ निग्रहानुग्रहकर्त्र्यौ देवते। भूतमातरः गौर[illegible]दयः। ब्राह्मीमाहेश्वर्य्यादयश्च"। इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥

क्षुभितः, त्रि, (क्षुभ + कर्त्तरि क्तः।) भीतः। इति हलायुधः॥ सञ्चलितः। इति क्षुभधात्वर्थदर्शनात्॥

क्षुमा, स्त्री, (क्षु + मक् टाप्।) अतसी। इत्यमरः। २। ९। २०॥ शणः। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ नीलिका। इति मेदिनी॥ लताभेदः। इति शब्दरत्नावली॥

क्षुर, श विलेखने। खनने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) श, क्षुरति भूमिं लोकः। क्षोरिता। क्षुरो लोमच्छेदनः। इति दुर्गादासः॥

क्षुरः, पुं, (क्षुर + "इगुपधेति"। ३। १। १३५। कः। यद्वा, "ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरेति"। उणां। २। २८। इति निपातनात् सिद्धम्।) कोकिलाक्षः। इत्यमरः। २। ८। ४९॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—

"कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः।
भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुबालिका"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) शफम्। इति तट्टीका। छेदनद्रव्यम्। तत्तु नापितस्य लोमच्छेदकास्त्रम्। (यथा, मनुः। ९। २९२।

"सर्व्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्थिवः।
प्रवर्त्तमानमन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैः"॥)

गोक्षुरः। इति मेदिनी॥ (अस्य पर्य्याया यथा,— वैद्यकरत्नमालायाम्।

"त्रिकण्टः स्थलशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टकः।
त्रिपुटः कण्टकफलः स्वदंष्ट्रा गोक्षुरः क्षुरः"॥

महापिण्डीतकः। शरः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, महाभारते। १। १३४। ९०।

"ततस्तस्य नगस्थस्य क्षुरेण निशितेन च।
शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डवः"॥

खट्वादिपादुका। इति धरणिः। क्षुरा इति भाषा॥

क्षुरकः, पुं, (क्षुर + स्वार्थे कन्।) तिलकवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ४०॥ कोकिलाक्षः। (अस्य पर्य्याया यथा,—

"कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः।
भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुबालिका"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ अस्य व्यवहारो यथा,—

"यवानी जीरके द्वे च वानरीगजपिप्पली।
जातीफलं सपत्रञ्च लवङ्गागुरुचन्दनम्॥
तालीशं तिलमाषञ्च क्षुरकं गोक्षुरन्तथा।
शतावरी शताह्वा च वचा दार्व्वी पुनर्नवा॥
निकुम्भकुम्भौ मार्ज्जारी कन्दो नागबला तथा।
वासामांसी मुरामुस्तं पिप्पलीमूलमेव च॥
मूषली वानरी ब्राह्मी शाल्मली मूलमेव च।
मेथिकागजकर्णी च शर्करा चाब्धिशोषणम्।
माजुफलञ्चाश्वगन्धा द्राक्षा च चोचकं समम्"॥

इत्यादिषु द्रष्टव्यम्। इति वैद्यककषायणसंग्रहे बृहत्कामेश्वरमोदकान्तर्गते॥) गोक्षुरः। इति मेदिनी॥ भूताङ्कुशः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुरकर्म्म, [न्] क्ली, (क्षुरेणोचितं क्षुरसाध्यं वा कर्म्म।) क्षौरम्। क्षुरद्वारा केशादिकर्त्तनम्॥ यथा,—

"यो जन्ममासे क्षुरकर्म्म यात्रां
कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात्।
नूनं स रोगं धनपुत्त्रनाशं
प्राप्नोति मूढ़ो वधबन्धनानि॥
जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
श्चाष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम्।
जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च
चूड़े विवाहे क्षुरकर्णवेधे॥
देवकार्य्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिक्षये।
क्षुरिकर्म्म न कुर्व्वीत जन्ममासेऽथ जन्मभे"॥

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ क्षौरानन्तरं स्नानं कर्त्तव्यम्। यथा,—

"दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरिक्ते क्षुरकर्म्मणि।
चिति पूयश्मशानास्थ्नां स्पर्शने स्नानमाचरेत्"॥

इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्याये पराशरवचनम्॥ अन्यत् क्षौरशब्दे द्रष्टव्यम्॥

क्षुरधारः, पुं, (क्षुरस्य धारा इव धारा अस्य।) अस्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। ४। ६। २८।

"खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान्।
विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह"॥

"विपाटान् वाणविशेषान् तादृशान् क्षुरधारांश्च"। इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥ * ॥ क्षुरस्य शाणितमुखम्। तद्युक्ते त्रि। (यथा, महाभारते। ४। ६२। २७।

"अथ जिष्णुरुपावृत्य क्षुरधारेण कार्मुकम्।
चकर्त्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतम्"॥)

क्षुरधारा, स्त्री, (क्षुरस्य धारा।) क्षुरधारः। यथा,

"अन्तकः पवनो मृत्युः पातालं वड़वामुखम्।
क्षुरधारा विषं सर्पो वह्निरित्येकतः स्त्रियः"॥

इति महाभारते। १२। पञ्चचूड़ानारदसंवादे ३८। २९॥ "अन्तकादिवत् सद्यो नाशका इत्यर्थः"। इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥

क्षुरपत्रः, पुं, (क्षुरस्य पत्रमिव पत्रमस्य क्षुरवत् पत्रमस्य वा।) शरः। इति राजनिर्घण्टः॥ (दर्भविशेषः। यथा,—

"ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) क्षुरतुल्यपर्णयुक्ते त्रि॥

क्षुरपत्रिका, स्त्री, (क्षुर इव पत्रमस्या स्वार्थे कन् स्त्रियां टापि अत इत्वम्।) पालङ्क्यशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुरप्रः, पुं, (क्षुर इव पृणाति हिनस्ति। छेदनक्रियां पूरयति वा पृ + कः। कित्वान्न गणः।) वाणविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। ४। ५३। ४६।

"स तु द्रोणं त्रिसप्तत्या क्षुरप्राणां समार्पयत्"॥)

क्षुरपानामकघासच्छेदनास्त्रञ्च॥

क्षुरप्रगं, क्ली, (क्षुरप्रं क्षुरप्रतां गच्छतीति। गम + डः।) क्षुरप्रास्त्रम्। इति केचित्॥ (क्षुरप्र इव गच्छतीति। क्षुरप्रसदृशास्त्रविशेषः॥)

क्षुरभाण्डं, क्ली, (क्षुरस्य भाण्डं आधारः।) क्षुराधारः। भाँड़ि इति भाषा। यथा,—"भद्रे! शीघ्रमानीयतां क्षुरभाण्डं येन क्षौरकर्म्मकरणाय गच्छामि। सापि छिन्ननासिका गृहमध्यस्थितैव कार्य्यकरणोपेक्षया क्षुरभाण्डात् क्षुरमेकं समाकृष्य तस्याभिमुखं प्रेषयामास"। इति विष्णुशर्म्मविरचितपञ्चतन्त्रे १ तन्त्रम्॥

क्षुरमर्दी, [न्] पुं, (क्षुरं मृद्नातीति। क्षुर + मृद् + णिनिः।) नापितः। यथा,—

"पुस्तं लेप्यादिकर्म्म स्यात् नापितश्चण्डिलः क्षुरी।
क्षुरमर्दी दिवाकीर्त्तिर्मुण्डकोऽन्तावसाय्यपि"॥

इति हेमचन्द्रः॥

क्षुराङ्गः, पुं, (क्षुर इवाङ्गमस्य।) गोक्षुरकः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुरिका, स्त्री, (क्षुर + ङीप् स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) पालङ्क्यशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (पालङ्क्यशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या॥) मृत्पात्रविशेषः। क्षुरी इति भाषा। (कृष्णयजुर्व्वेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः। यदुक्तं मुक्तिकोपनिषदि। "अमृतनादकालाग्निरुद्रक्षुरिका सर्व्वसारेत्युपक्रम्य सरस्वतीरहस्यानां कृष्णयजुर्व्वेद-